

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Üzerinden Bir Okuma: Erzurum Kenti ve Tarihi Yapıları

A Read over The Evliya Çelebi Travel: The City of Erzurum and Its Historical Buildings

ÖZET

Seyahatnâmeler döneminin politik, ekonomik, sosyo-kültürel özelliklerini tarihe kayıt olarak düşmek için önemli kaynaklardır. Seyahatnâmelerde, doğrudan yazarların gözlemleri birinci ağızdan aktarılmaktadır. Ayrıca seyahatnâmeler, yol güzergâhları ile ilgili bilgi edinmeyi sağladığı ve seyahat edilen kentlerin tarihi için önemli bilgiler barındırdığı için Osmanlı toprakları ve tarihinin yazılı kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir. Çalışmanın amacı; tarihi kentlerdeki tarihi yapıların nasıl bir değişim geçirdiğini anlamada araç olarak kullanılan eserlerin geçmişten ve günümüzden basılı eserler üzerinden belirlenmesidir. Çalışma kapsamında Doğu Anadolu bölgesinin merkezi görevini üstlenen, bölgenin en büyük ölçeğe sahip kenti olma özelliğini taşıyan Erzurum kenti örneklemleri olarak belirlenmiştir. Çalışmanın ilk adımında; Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinin II. cildinde yer alan Erzurum'daki yapılar tespit edilmiştir. İkinci adımda; Erzurum'da günümüzde varlığını koruyan tescilli kültür varlıkları belirlenmiştir. Son adımda; Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde, Erzurum'da mimari nitelikleri hakkında bilgi verdiği yapılardan günümüzde varlığını koruyan tescilli kültür varlıkları tanımlanarak çalışmanın örneklemler alanı sınırlandırılmıştır. Çalışma kapsamını oluşturan tarihi yapıların geçmişteki ve mevcuttaki mimarilerine dair anlatıları üzerinden kavramsal karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu kavramsal analiz bir seyahat metninde anlatılan yapılar ile bir şehirdeki tarihi yapıların külliyyatında nasıl betimlendiğini karşılaştırmalı olarak göstermeyi amaçlamaktadır. Sonuç olarak; seyahat metinlerinde anlatımlar imgesel öğeler taşımakta ve betimlemeye olabildiğince imkân tanımakta iken günümüz eserlerinde birincil amaç okura istenen net ve doğru bilgiyi ulaştırmaktır. Seyahatnâmeler, seyyahın duyguları ve düşünce yapısı ağırlıkta olan eserler oldukları tartışmaya açık bilgileri de barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Erzurum, Tarihi Yapı, Dönemsel Okuma.

ABSTRACT

Travel books are important sources for recording the political, economic, and socio-cultural characteristics of a period in history. In the travelogues, the observations of the authors are conveyed in the first person. In addition, travel books have an important place among the written sources of the Ottoman lands and history, as they provide information about road routes and contain important information about the history of the cities traveled. Purpose of the study: It is the determination of the works used as a tool to understand how the historical buildings in historical cities have undergone a change from the printed works from the past and the present. Within the scope of the study, the city of Erzurum, which is the center of the Eastern Anatolia region and has the feature of being the largest city in the region, was determined as the sample area. In the first step of the study; Evliya Çelebi's Seyahatname The structures in Erzurum in the volume In the second step, in Erzurum, registered cultural assets that still exist today have been determined. In the last step, in Evliya Çelebi's Seyahatnâme, the sample area of the study was limited by defining the registered cultural assets that still exist today, among the buildings in Erzurum, where he gave information about their architectural qualities. Conceptual comparisons were made over the narratives of the past and present architectures of historical buildings that constitute the scope of the study. This conceptual analysis aims to show comparatively how the buildings described in a travel text and the historical buildings in a city are described in his corpus. In conclusion; while the narratives in travel texts carry imaginary elements and allow for description as much as possible, the primary purpose of today's works is to convey the desired clear and accurate information to the reader. Travelogues also contain information that is open to discussion, that they are works that are dominated by the feelings and mentality of the traveler.

Keywords: Evliya Çelebi, Travel Book, Erzurum, Historical Building, Periodic Reading.

GİRİŞ

Toplumlar hakkında bilgi sahibi olmak ve anlamak için önemli sözlü ve yazılı kaynaklar bulunmaktadır. Yazılı kaynaklardan birisi de seyahatnamelerdir. İnsanoğlunun yapısında var olan uzaklara özleni ve bilinmeyene duyulan ilgi, insanların uzun yolculuklar yapmaları ve bir sürü ciltten oluşan seyahatnameler, haritalar yazmaları ile neticelenmiştir (Şirin, 2016). Seyahatnâmeler, geçmiş dönemlerdeki toplumlara dair bir kaynak niteliğine sahiptir. Seyahatnâmeler, ilk elden yazarlarının gözlemlerini aktarması, yol güzergâhları ile ilgili bilgi vermesi ve seyahat edilen kentlerin tarihi için önemli bilgiler içermesi nedeniyle Osmanlı coğrafyasının ve tarihinin yazılı kaynakları içerisinde önemli bir yere sahiptir (Aydm, 2012).

Arapça “gezi, gezmek” anlamındaki seyâhat ile Farsça nâme (risâle, mektup) kavramlarından oluşan seyâhatnâme “gezi eseri, gezi mektubu” anlamına gelmektedir. Ayrıca Fars edebiyatında sefer-nâme adı da verilmektedir (Yazıcı, 2009). Kütükoğlu (2011) tarafından “seyahat intibaları” şeklinde tanımlanan ve bireyin yeni ve değişik bir

Semiha İsmailoğlu¹
Asu Beşgen²

How to Cite This Article

İsmailoğlu, S. & Beşgen, A. (2023). “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Üzerinden Bir Okuma: Erzurum Kenti ve Tarihi Yapıları” International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:9, Issue:114; pp:8174-8180. DOI: <http://dx.doi.org/10.29228/sss.71754>

Arrival: 14 July 2023
Published: 31 August 2023

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Rize, Türkiye. ORCID: 0000-0002-1006-6279

² Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Trabzon, Türkiye. ORCID: 0000-0002-9692-6224

şehirdeki gözlemlerinin olduğu bir kaynak olan seyahatnâmelerde, seyyahlar genel itibariyle yabancıladıkları bir ülkenin başkentini tasvir etmekte ve özellikle de kendilerine farklı görünen yaşam tarzı, adet, örf, insan ilişkileri, yönetim tarzı gibi konulara eserlerinde yer vermektedirler. Günümüz Türkçesinde ise bu türden yazılara “Gezi Yazısı” adı verilmekle birlikte, bu yeni kullanımın “Seyahatname” sözüne tam olarak karşılık geldiğini söylemek mümkün değildir (Ekici, 2012; Kütükoğlu,2011).

Seyahatnâmeler, sübjektif ve objektif kaynaklardan yararlanılan bir çalışmayı, kamusal otorite tarafından oluşturulan çerçeveden az da olsa uzaklaştırarak daha rengârenk veya nesnel bir hale büründürmektedir. Ayrıca bu metinlerde resmî evraklarda yer almayan, yer alması istenmeyen ya da bahsetmeye gerek duyulmayan durumların farklı yorumlarıyla karşılaşılabılır (Nalçacı, 2010). Seyahatnameleri diğer tarihsel metinlerden ayıran temel özellikleri; tarihin sadece ana caddelerini değil bunların yanında ara sokaklarını da resmetmeye özen göstermeleri ve yazarlarının belirli ve tanımlanmış bir amaç ile değil de gözlemlerini kendi bakış açıları ile aktarmaları, sosyal, siyasal, iktisadi, coğrafi gibi alanlar başta olmak üzere toplumun pek çok dinamiğine dikkatleri çekmeleridir (Balta, 2006).

Seyahatnameler, her ne kadar tarihi bir kaynak olarak kabul edilme konusunda tartışılabilir da zamanın ve mekânın canlı bir betimlemesi olmaları, tarihe farklı bir açıdan bakma imkânı vermeleri ve yazıldıkları dönemin kültürel yapısını yansıtmaları nedeniyle her zaman dikkat çekmektedirler (Yılmaz, 2013). Seyahatname denildiği ilk akla gelen isim olan Evliya Çelebi Osmanlı Dönemi’nde yaşamış ve günümüze kadar kendisinden fazlasıyla söz ettirmiş bir seyyahdır. Evliya Çelebi (1611-1683), günümüzden dört yüzyıl önce, 25 Mart 1611 günü İstanbul’da Unkapanı’nda doğmuştur. Evliya Çelebi, Osmanlı coğrafyasında ve Osmanlı Devleti’ne komşu ülkelerde yaptığı gezilerde gördüklerini, yaşadıklarını, duyduklarını, öğrendiklerini yazıya geçirerek 10 ciltlik Seyahatnâme’yi dilimize ve edebiyatımıza kazandırmıştır (Akalm, 2011).

Evliya Çelebi çok iyi bir dinî öğrenim görmüştür. Sıbyan mektebindeki öğreniminden sonra Unkapanı yakınında Fil Yokuşu’nda Şeyhülislam Hamid Efendi Medresesinde Ahfeş Efendi’den 7 yıl ders almıştır (Baysun 1947). Çelebi, kültürlü elit mensuplarının bilmesi gereken alanlara yönelik eğitimi Enderun’da görmüştür. Ayrıca hat, musiki, ilm-i nahiv (Nahiv ilmini iyice bilen) ve kafiye (uyak) derslerini de özel hocalardan almıştır. Sarayda 4 yıl kalmış, sipahi zümresine katılmak için çerağ (çırak) edilmiştir. Kısa bir süre sonra, 1050-1640 yılları arasında, uzun yıllar sürecek seyahatlerine başlamıştır (Balta, 2006).

Türk seyahatname türünün çeşitli örnekleri arasında şüphesiz Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi en önemli ve en güzel örneği oluşturmaktadır (Ekici, 2012). 17. yüzyılda, imparatorluğun en geniş sınırlarına ulaştığı dönemde, Evliya Çelebi hayatının 50 yılını Osmanlı İmparatorluğu’nda seyahat ederek sürdürmüştür. Bu seyahatlerinde imparatorluk topraklarının hemen her yerini gezmiş; gittiği bütün yerlerin genel durumu, coğrafi konumu, tarihi, gündelik yaşamı, halkının özellikleri, alışkanlıkları gibi tarih, dil bilimi, edebiyat, coğrafya, sosyoloji ve sanat tarihi açısından çok değerli bilgileri seyahatnâmesine kaydetmiştir (Zorba, 2014). Seyahat ve yazı tutkusu dünyanın en uzun seyahatnâmesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ulak olarak görev yaptığı veya şahsi seyahatleri sırasında takip ettiği güzergâhı menzil menzil kaydetmiş ve hatta yol üzerinde veya kenarındaki yerleşimlerin adlarını da vermiştir (Ertaş, 2011). Evliya Çelebi’nin Seyahatnâmesi, özellikle yerli seyahatnâme literatürünün en önemli eseri, Osmanlı tarihinin en zengin kaynaklarından, döneminin önemli tarihi, coğrafi ve edebi kaynağı olarak halen akademik çalışmalara kaynaklık etmektedir (Ertaş ve Eğinim, 2011; Yılmaz, 2013). Bu bağlamda Erzurum kentinde tarihi yapılar üzerinden bir metinsel okuma yapılmış olan bu çalışmada Evliya Çelebi’nin seyahatnamesi başlıca kaynak olarak seçilmiştir.

YÖNTEM: SEYAHATNÂME OKUMA KURGUSU

Çalışmanın amacı; tarihi kentlerdeki tarihi yapıların nasıl bir değişim geçirdiğini anlamada araç olarak kullanılan eserlerin geçmişten ve günümüzden basılı eserler üzerinden belirlenmesidir. Çalışma nitel bir araştırmadır, materyalleri nitel dokümanlardan oluşmaktadır. Çalışma, bir durum analizi çalışmasıdır. Durum analizi çalışmalarında; bir veya birden fazla durum derinlemesine araştırılmaktadır, genellikle olay sonrası durumlar incelenmektedir.

Çalışmada; Erzurum kentinde yer alan tarihi yapılar Evliyâ Çelebi’nin Seyahatnâmesi özelinde ele alınmıştır. Tarihi yapıların Evliyâ Çelebi’nin deneyimlediği dönem ile günümüzdeki mevcut hallerinin anlatımı arasındaki ilişki üzerinde karşılaştırmalar yapılmıştır.

Çalışma kapsamında Doğu Anadolu bölgesinin merkezi görevini üstlenen, bölgenin en büyük ölçeğe sahip kenti olma özelliğini taşıyan Erzurum örneklem alanı olarak belirlenmiştir. Örneklemin Erzurum olarak sınırlandırılmasının nedeninde Erzurum kentinin tarih boyunca Romalılar, Selçuklular, Bizanslılar ve Moğollar gibi pek çok kavim ve millete ev sahipliği yapmış olması yatmaktadır. Çalışmanın ilk adımında; Evliyâ Çelebi’nin

“Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa – Bolu – Trabzon – Erzurum – Azerbaycan – Kafkasya – Kırım – Girit” eseri üzerinden Erzurum’da yer alan tarihi yapılar belirlenmiştir. Çalışma; günümüzde varlıklarını sürdüren yapılara odaklandığı için yapıların günümüzde aktif olanları çalışma kapsamına alınmıştır. Çalışmada; yapılara dair Seyahatnâmeden alınan bilgiler birebir kullanılmıştır. Kullanılan Seyahatnâme metni Türkçe çeviridir, ancak çeviride bazı kavramlar Osmanlı Türkçesi’nden geldiği için İslam Ansiklopedisinden alınan bilgiler doğrultusunda tanımlanmaları, çalışmada, dipnot olarak verilmiştir. Evliyâ Çelebi’nin Erzurum’a dair bilgilendirmeye başladığı sıralamaya uygun olarak tarihi yapılar hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Ardından tespit edilen yapıların mevcut durumları ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Mevcut durumlarına dair bilgiler Hamza Gündoğdu, Ahmet Ali Bayran ve Muhammet Arslan tarafından hazırlanan “Sanat Tarihi Açısından Erzurum” başlıklı eserden edinilmiştir. Bu bağlamda çalışma kapsamını oluşturan tarihi yapıların geçmişteki ve mevcuttaki mimarilerine dair anlatıları üzerinden kavramsal karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu kavramsal analiz bir seyahat metninde anlatılan yapılar ile bir şehirdeki tarihi yapılarının külliyatında nasıl betimlendiğini karşılaştırmalı olarak göstermeyi amaçlamaktadır. Böylelikle seyahat metinlerinde seyyahın anlatım dili ile konu uzmanlarının anlatımıyla eski dönemlerde yapılan anlatımlar günümüzdeki betimlemelerin arasındaki anlatım farklılıkları ve değinilen niteliklerin anlatan kişilerin kimlikleriyle birbirinden ayrıştığını gösterilmektedir.

ERZURUM KENTİ VE TARİHİ YAPILARI

Doğu Anadolu Bölgesi dâhilinde yer alan Erzurum kenti; arazi büyüklüğü bakımından, sırayla Konya, Sivas ve Ankara kentlerinden sonra, Türkiye’nin 4. büyük kenti konumundadır. Erzurum, Anadolu’nun en eski ve en büyük şehirlerinden biri olup, doğal süreçlerin bir gereği olarak büyük bir değişim yaşamıştır. Şehir, Fırat Nehri’nin yukarı havzasında geniş bir ovanın kenarında, Palandöken Dağı’nın eteğinde meyilli bir sathı üzerine, tahminen MÖ 4900 yıllarında kurulmuştur. Şehir, kuruluşun itibaren tarihi süreç içerisinde, dönemin önemli siyasi, sosyal ve ekonomik olayların yaşandığı bir yerleşimdir. Erzurum’u da içine alan bölge; tarih boyunca Romalılar, Selçuklular, Bizanslılar ve Moğollar gibi pek çok kavim ve millet tarafından idare edilmiştir. 1514 yılında kent ve çevresini fetheden Osmanlılar, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu 1923 yılına kadar bu topraklarda hüküm sürmüşlerdir (Atabeyoğlu vd., 2009; Gündoğdu vd., 2010; Pamuk, 2005; Pamuk, 2013).

Tarihsel açıdan birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan ve stratejik açıdan oldukça önemli bir coğrafyada bulunan Erzurum, aynı zamanda sahip olduğu medeniyetlerin kültürel varlığının izlerini taşıyan bir mirasa sahiplik etmiştir (Atabeyoğlu, 2016; Doğan, 2012). Kentin boyutları zaman zaman ticaret faaliyetinin gelişmesi ile büyümüş veya savaşlar ve istilalar yüzünden küçülmüştür. Uzun tarihi boyunca Erzurum’da çok sayıda tarihi yapı inşa edilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında, kentin dışında inşa edilen tabyalar surların ve iç kalenin işlevini yerine getirmektedir.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi ve Erzurum

Evliya Çelebi, 1646-1648 yılları arasında beşinci seyahatini yapmıştır. 1646’da Defterdarzade Mehmed Paşa ile Erzurum’a gitmek üzere yola çıkmış ve aynı yıl Tebriz ve Revan’a gitmek üzere Erzurum’dan ayrılmıştır. Bir süre sonra 1647 yılında Erzurum’a dönüş yapmış; döndükten 10 gün sonra Revan’a ve oradan tekrar Erzurum’a gitmiştir. 5 Aralık 1647’de İstanbul’a gitmek için Erzurum’dan ayrılmıştır (Develi, 2022).

Evliya Çelebi, seyahatnâmesinde bir kenti anlatmaya başladığında ilk olarak yerin ismine ve isminin anlamına değinmektedir. Erzurum kentini anlatmaya; “celâl yurdu, ikbâl vilâyeti, dayanıklı kale, sağlam sed Erzene’r-rum yani Erzurum şehri; bazıları “ere zulüm” demişler” cümlesiyle başlaması da bunun bir göstergesidir (Şekil 1).

Şekil 1: Claude Aubriet'in 1717 Erzurum gravürü

Evliya Çelebi, seyahatnâmesinde Erzurum kent varlıklarına ilişkin anlatımına, bir sıralama ile devam etmektedir (Tablo 1). Çalışmanın örneklemini, Evliya Çelebi'nin Erzurum ziyareti sürecinde tespit ettiği, seyahatnamesinde yer verdiği ve mevcutta varlığını sürdüren kale, cami, medrese, han/bedesten ve köprü yapı gruplarından eserler oluşturmaktadır.

Tablo 1: Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde anlatım sıralamasına göre Erzurum kent varlıkları ve tanımları (Çelebi, 2014)

Kent Varlıkları	Evliya Çelebi'nin Tanıtımı
Kale	Kentin ve kenti oluşturan kalenin kuruluş hikâyesi, zaman içinde kimlerin buraya yönetici olduğu ve son olarak eğer burası imparatorluk dâhilinde bir yere, Osmanlıların'ın burayı nasıl/ne zaman hâkimiyet altına aldığı. Kalenin şekli, kaç asker barındırdığı.
Saraylar	Kente bulunan sarayların özellikleri, sarayların sayısı, kime ait oldukları.
Camiler	Genellikle kentteki en önemli camileri ilk başta anlatmak üzere, şehrin tüm ibadethaneleri (kiliseler de dâhil), eğer biliniyorsa bu camilerin bânileri ³ ve caminin şekli, sayısı.
Mahalleler	Mahallelerde kimlerin yaşadığı.
Mescitler	Mescitlerin sayısı ve isimleri.
Medreseler	Medrese sayısı, isimleri ve buralarda ders veren, ders alan, ünlü âlimler.
Dar'ül-Hadis	Hadis öğrenimi için kurulan medreselerin sayısı ve isimleri.
Dar'ül-Kurralar	Kur'an öğretilen ve hâfiz yetiştirilen mekteplerin, kıraat tâlimi yapılan medrese veya bölümlerin sayısı ve isimleri.
Tekkeler	Tekkelerin isimleri, özellikleri, kimlerin buralarda bulunduğu, tekke postnişi ⁴ .
Hanlar/Kervansaraylar	Hanlar/kervansarayların şekil özellikleri, hangi malların alınıp satıldığı, esnafın özellikleri.
Çesmeler/Sebiller/Hayratlar	Çesmeler/sebiller/hayratların şekilsel özellikleri, yapımcısı.
Hamamlar	Hamamların sayısı, bazı önemli hamamların şekilleri, yapımcısı, mimarı.
Kaplıcalar	Kaplıcaların sayısı, ismi ve hangi hastalığa şifa verdiği.
Köprüler	Köprülerin ismi, şekil özellikleri.
Mesire Yerleri	Toplumun çeşitli dinlenme, eğlenme ve spor ihtiyaçlarını karşılamak, yurdun güzelliğine katkı sağlamak ve turistik hareketlere imkân vermek amacıyla yüksek ziyaretçi potansiyeline sahip yeşil alanların özellikleri.
Kent Ricali	İleri gelen devlet adamları hakkında bilgi.
Kent Halkı	Kent halkının özellikleri ile ilgili bilgi.
Kentin Havası ve Suyu	Kentin iklimiyle ilgili bilgi.
Kentin Yiyecekleri	Kente özgü yiyecekler hakkında bilgi.
Kente Yetiştirilen Ürünler	Kente yetişen ürünler hakkında bilgi.

Seyahatnâme'de, Evliyâ Çelebi'nin anlatım düzeninde yer yer farklılıklar veya boşluklar bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi, herhangi bir başlığa ait bilgisinin bulunmadığı yerlerde, başlığı boş bırakmakta ya da kısa bir bilgi ile bir diğer başlığa geçiş yapmaktadır. Örneğin; Erzurum'dan bahsederken "sıbyan mektepleri", "akarsu çeşmeleri", "hâcegân hanları", "bekâr hanları", "bedesten çarşısı" ve "mesireler" in sadece sayılarına ve isimlerine yer vermiştir. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne bakıldığında, günümüzde var olan, olmayan; günümüzde var olan ancak seyahatnâmede yer almayan yapılar bulunmaktadır (Tablo 2).

³ Bir yapıyı inşa eden, inşa ettiren, yapan, yaptıran kimse.

⁴ Bir tekkede şeyhlik postuna oturan, şeyh makâmına geçen kimse.

Tablo 2: Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde yer alan ve yer almayan yapılar

Seyahatnâme'de Yer Alanlar		Seyahatnâme'de Yer Almayanlar
Günümüzde Var Olanlar	Günümüzde Var Olmayanlar	Günümüzde Var Olanlar
Çifte Minareli Medrese	Lala Pasa Mektebi	Üç Kümbetler
Erzurum Kalesi	Cafer Efendi Mektebi	İspir Kalesi
Erzurum Evleri	Cafer Efendi Hamamı	Yusuf Ziya Köşkü (Nüzhət-ül Hazra)
Caferiye (Cafer Efendi) Cami	Serini Mahkemesi Sarayı	Oltu Kalesi
Gürcü Mehmed Paşa Cami	Cafer Efendi Sarayı	
Lalapaşa (Lala Mustafa Paşa) Cami	Küçük Abaza Pasa Sarayı	
Muratpaşa (Paşa) Cami	Kefen İğnesioğlu Sarayı	
Ulu Cami	Hanım Sarayı	
Çobandede Köprüsü (Çoban Köprü)	Paşa Sarayı	
Hasankale (Pasinler Kalesi)	Tayyar Mehmed Paşa Sarayı	
Tortum Kalesi	Tekeli Paşa Sarayı	
Rüstem Paşa Bedesteni (Taşhan)	Defterdarzâde Mehmed Paşa Sarayı	
Hınıs Kalesi		

Çalışmanın temeli Seyahatnâme'de yer alan ve günümüzde de varlığını sürdüren yapılar olduğu için çalışmanın bundan sonraki bölümü ilk grup üzerinden devam etmektedir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'deki anlatımı çalışma kapsamında birebir kullanıldığı için kent varlıklarına ilişkin belirlediği başlıklar da mevcut haliyle korunmuştur. Metinlerde tarihi yapıların mimari niteliklerine dair bilgiler kalın puntolu olarak gösterilmiştir. Bu yapıların mevcut durumlarına ilişkin bilgiler, Erzurum'daki taşınmaz kültür varlıklarına yönelik geniş kapsamlı olarak hazırlanmış ve eserler çalışma kapsamında yer verilen kültür varlıklarının tamamına dair bilgilerin (metin, çizim veya fotoğraf gibi) bulunduğu Hamza Gündoğdu, Ahmet Ali Bayran ve Muhammet Arslan tarafından hazırlanan "Sanat Tarihi Açısından Erzurum" başlıklı eserden yararlanılmıştır (Tablo 3-4).

Tablo 3: Örnekleme oluşturan yapıların Seyahatnâme'deki ve mevcuttaki durumunu anlattığı eserlerden bölümler

Seyahatnâme' de yapıların anlatımı	Mevcut halinin anlatımı (Gündoğdu vd., 2010)
Çifte Minareli Medrese	
"...eşsiz bir kapısı ve iki yüksek minaresi..."	"...taç kapının iki yanında yükselen çinili kaidelere ve gövdeye sahip iki minare ile de türünün içindeki en önemli yapıdır."
Erzurum Kalesi	
"... dörtgen şeklinde keteki taşından yapılmış iki katlı hisardır iki hisarın (duvarın) arası yetmiş adımdır... 80 adım enlidir ve 20 zira derinliği vardır. Büyüklüğü firdolayı tam 8.000 adımdır. Üç kapısı vardır. Batı tarafına Azerbaycan kapısı... iki kat demir kapıdır. Biri de... iki kat demir kapıdır. Gürcü kapısı da iki kattır. ... göklere doğru uzanmış bir tuğla minare gibi yüksek kulesi vardır. Boyu yüz zıradır. Bu iç kale duvarının boyu 60 zira yüksekliğindedir. Başka duvarları kırkar ellişer zira yüksekliğindedir. Firdolayı kalenin iki katında 210 sağlam kule ve 2.080 bedendir."	"İç Kale, bugünkü tepenin üzerinde yaklaşık 50x130m boyutlarında dikdörtgende alan oturtulmuş... ...Gürcü kapı Erzinca kapısı denilen olayları üzerindeki kapılarla dışa açılıyordu. Kalınlıkları 2-2.5m arasında değişen iç kale surları, köşelerde yuvarlak ve çokgen gövdeli burçlarla takviye edilmiştir. İç kaleyi çevreleyen sur duvarları arasında 8 adet sağlam burç bulunmaktadır. Bugün kale içerisinde sadece tepsi minare ve kale mescidi yer almaktadır."
Erzurum Evleri	
"Bütün evleri kâgır taş binadır ve iki katlı nadirdir, genellikle tek katlıdır. ...dam ve çatılarında birer muşambalı bacaları ve keçe kaplı kapıları olup hamam gibi ibâdethaneleri vardır."	"Erzurum'da iki katlı, kalın duvarlı..."
Caferiye (Cafer Efendi) Cami	
"...yüksek bir kubbeli, uzun ve düzgün bir minareli, bir kapılı yeni tarz, bütün pencereleri demir, avlulu ve şadırvanlı iç acıdı bir camidir. Bütün kubbeleri saf kurşun ile örtülüdür."	"Üstten öne doğru eğimli bir çatı ile ölçülü... Yapı kuzey ve kible yönünde ikişer doğuda ve batıda ise birer sivri kemerli pencere ile aydınlatılmaktadır. ...dikdörtgen çerçeve içerisinde, üzeri bezemeli sivri kemerli, düz atkı taşlı giriş kapısı... köşelerde tromp geçiş öğelerine sahip bir kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe dışarıda üç kademeli kasnak üzerine oturmaktadır. Tek şerefeli olan minarenin şerefe altlığında, üç dış bükey kalın kaval silme, iki iç bükey kalın kaval silme görülmektedir."
Gürcü Mehmed Paşa Cami	
"Bir minareli ve toprak örtülü hayrat sahibi gibi..."	"Cami içten ahşap tavan, dıştan ise düz toprak dam ile örtülüdür. ... kübik kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli minarenin kesme taş kaidesinden sonra tuğla malzemeli silindirik gövdesi gelmektedir."
Lalapaşa (Lala Mustafa Paşa) Cami	
"... İstanbul tarzı yüksek kubbesi ve bütün yapısı saf kurşun ile örtülüdür. Uzunluğu ve genişliği seksener ayaktır. Mihrabı, minberi ve mü'ezzin mahfili sade güzelidir. Dış sofası vardır ama avlusu dardır."	"...23,5x23m boyutlarındaki kareye yakın bir alan... Ortada, sekizgen tabanlı dört paye üzerinde oturan merkezi kubbe... Kible duvarının ortasındaki mihrap nişi... üç mahfil bulunmaktadır. Bunlardan biri, minberin önündeki sekizgen planlı Müezzin Mahfili'dir."
Muratpaşa (Paşa) Cami	

“Tamamen kâgir kubbeli ve kurşun örtülü bir minareli garip camidir.”	“...tromplarla geçilen tek kubbe ile kapatılmıştır. ...alt kısımlarında kırmızı renkli taşlara, şerefeden yukarısında da çini mozaik süslemelere sahip olan kısa ve kalın orijinal minare, 1928 yılındaki fırtına sonrasında yıkılmıştır. 1928 yılında yıkılan minarenin yerine inşa edilen bugünkü minare...”
Ulu Cami	
“...toprak örtülü bir minareli Akçakoyunlu padişahları yapısıdır. Uzunlamasına ve genişlemesine ikişer yüz adım camidir. Minberi ve mihrabı eski tarzdır. İçinde düzgünce dizilmiş iki yüz adet çam direkler üzerinde yine çam kirişlerdir. Kâgir kubbe değildir.”	“...Çelebi’den sonra, yapının bugünkü haliyle kargir görüntüsüne kavuştuğunu... Caminin mihrabı, taş malzemeli olup üzeri mukarnas kavsarayla sonlanır. Ana mihrap dışında, güneydoğu ve güneybatı köşelerde de birer mihrap nişine yer verilmiştir. ...taş kaideli ve tuğla gövdeli minare, 25.5 m. yüksekliğe sahiptir. Taş kaideden sonra tuğladan yapılmış silindirik gövde, tuğlaların sepet örgü biçiminde dizilmesiyle oluşturulmuştur.”
Çobandede Köprüsü	
“Büyük Aras Nehri’nin üzerinde gökkuşağından nişan verir (—) göz ibret verici bir köprüdür.”	“Orijinalde yedi kemer gözlü iken, 1872 yılındaki onarımında bir gözünün kapatılması ile köprü günümüzde altı kemer gözlü hale gelmiştir.”
Hasankale (Pasinler Kalesi)	
“Pasin Ovası’nın kuzey tarafında (—) (—) dağının eteğinde başka bir gökyüzüne doğru uzanmış yalçın kaya üzere iç kalesi vardır... ..sağlam, dayanıklı taş yapı bir kaledir. Revan fâtihi Sultan IV. Murad Han için derli toplu bir seyirlikli köşkü var. Bu iç kale firdolayı bin adımdır ve asla hendeği yoktur. Batı tarafa bakar bir demir kapısı var ama bu iç kalenin kuzeyi tarafında havalesi var.”	“...köşkün yanması sonucu... günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Yaklaşık 125 m. uzunlukta, ortası 20 m. genişliğinde kuzeye doğru daralan bir üçgen forma sahip... buradaki Demir Kapı ve Erzurum Kapısı ile doğuda Gizli (Oğrun) Kapı... ..son zamanlarda iyice elden geçirilen kalenin dış cephesinde düzgün kesme taş, iç kısmında ise moloz taş malzeme kullanılmıştır.”
Tortum Kalesi	
“Kalesi yüksek kayalık bir tepe üzerinde dörtgen şekilli bir sağlam taş yapı güzel bir kaledir. Ama firdolayı çevresinin büyüklüğünü bilmiyorum. (—) tarafında bir demir kapısı var.”	“Yer yer yonu ve moloz taştan inşa edilmiş kalenin duvarlarında, esnekliği sağlamak üzere ahşap kirişler kullanılmıştır.”
Rüstempaşa Bedesteni	
“Dört kapılı, kâgir kubbeli, mamur bir bedesteni var.”	“Batı cephenin ortasına yerleştirilen eyvan içerisinde yer alan taç kapı... Yapının ikinci katına ulaşım, dört cephede açılan kapılar vasıtasıyla sağlanmaktadır. Orijinalinde düz toprak dam ile örtülü... tonoz ve kubbeler de kurşun ile kaplanmıştır.”
Hıms Kalesi	
“...yüksek bir tepede yalçın kaya üzerinde dörtgen şekilli, Âd Kalesi gibi taştan sağlam bir kaledir. ...kalenin duvarının boyu onar ziradır. Firdolayı büyüklüğü 6.000 adımdır. Ve kuzey tarafına bir kapısı var.”	“... şehre hâkim bir tepe üzerinde yer alan... Bugün oldukça harap vaziyette olan ve kalıntılarının da ev yapımında kullanıldığı kale... Doğu yönde girişe sahip olan kaleden...”

SONUÇ VE ÖNERİLER

Seyahatnâmeler yazıldıkları dönemlerdeki toplumları sosyokültürel, ekonomik, politik ve mimari konularda bilgi edinmek için önemli yazılı kaynaklardır. Evliya Çelebi’nin Seyahatnâmesi de Osmanlı’nın toprakları içerisinde olan yerleşim alanlarına dair önemli bilgiler içermektedir. Çelebi’nin gezi rotası ve kentlerin birbirlerine yakınlıkları doğrultusunda 10 cilt olarak basılan eserden Erzurum kentine ve topluma dair gezi notları ikinci ciltte yer almaktadır. Çelebi, Erzurum’da dair gözlemlerinden bahsederken kentin mimari yapısı ve o dönemde var olan yapılara dair çeşitli bilgilere de değinmiştir. Yapılara dair bilgilere yer verirken eksik olan bilgileri göstermek için (-) işareti kullanmıştır. Genel olarak yapının kimin isteğiyle, konumuna, büyüklüğüne, malzemesine ve yapının kurgusuna değinmektedir. Erzurum Kalesi, Ulu Cami, Hasankale (Pasinler Kalesi), Hıms Kalesi ve Lalapaşa (Lala Mustafa Paşa) Cami’sini anlatırken betimlemelere ve detaylara yer verirken diğer yapıları birkaç cümle ile anlatmıştır.

Evliya Çelebi yapıları anlatırken ağdalı bir dil kullanmaktadır. Çalışmanın örnekleme olan eser Türkçeye çeviri olmasına karşın yapıların anlatım dili ile okuyucunun zihninde mekânın tasvirini yapabileceği gibi konumunun nasıl bir alan olduğuna dair betimlemeler yapmaktadır. Yapıların kaç kapılı olduğuna ve bu kapıların hangi yönlerde (batı tarafa bakar bir demir kapısı) bulunduğu değinmektedir. Camileri anlatırken kubbe, minare, mihrap, minber ile ilgili form (dörtgen şekilli), malzeme ve ölçü (kâgir kubbeli, kurşun örtülü bir minareli, toprak örtülü bir minareli, kâgir kubbe değildir vb. gibi) bilgilerine değinirken; medrese ve bedestende de kubbe (kâgir kubbeli) ve minarelerden (iki yüksek minaresi) bahsetmektedir. Çelebi, boyutlara ilişkin bilgileri ise adım sayısı (uzunluğu ve genişliği seksener ayaktır) olarak vermektedir. Mimari detayların yanı sıra yapıları tasvir ederken çeşitli sıfatlar kullanarak öznel düşüncelerini (güzel bir kaledir, eşsiz bir kapısı, derli toplu) katmıştır. Çalışma kapsamında yapıların güncel durumları ile ilgili ele alınan Gündoğdu ve arkadaşlarının (2010) kitabında yapılar anlatılırken resmi bir dil kullanılmıştır. Anlatım dili üçüncü şahıs ağzından yapılmış olduğu için bilgiler doğrudan karşı tarafa aktarılmaktadır. Bu nedenle anlatımlarda imgeselden ziyade daha maddesel bir durum söz konusudur.

Yapıların en-boy-yükseklik ölçüleri, malzemesi; varlığını koruyan kapı, minare, minber, mihrap, kubbe gibi bölümlerin malzeme ve restorasyon detaylarına değinilmiştir. Yer yer yapılarla ilgili bilgiler Evliya Çelebi kaynak gösterilerek aktarılmaktadır. Bu durum Seyahatnâme'nin tarihi yapılarla ilgili çalışmalarda birincil kaynaklardan birisi olduğunu da göstermektedir.

Sonuç olarak, seyahat metinlerinde anlatımlar imgesel öğeler taşımakta ve betimlemeye olabildiğince imkân tanımakta iken günümüz eserlerinde birincil amaç okura istenen net ve doğru bilgiyi ulaştırmaktır. Seyahatnâmeler, seyyahın duyguları ve düşünce yapısı ağırlıkta olan eserler oldukları tartışmaya açık bilgileri de barındırmaktadır. Fakat okurun yapıya dair bilgi edinmesiyle birlikte anlatılan tezahür edebilmesine de imkân tanınması onu klasik tanıtım metinlerinden ayırtmaktadır. Seyahatnâme ve mimarlık ile ilişkisi açısından birçok kent veya yapı ölçeğinde içerik analizi ve betimleme analizi çalışmaları yapılabilir. Ayrıca Seyahatnâme üzerinden çalışılan farklı kentler özelinde yazılmış başka gezi notları da ilişkilendirilerek veya karşılaştırılarak çalışmalar yürütülebilir.

KAYNAKÇA

- Akalm, Ş. H. (2011). Seyahatnâme'den Evliya Çelebi'ye. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (711), 212-233.
- Atabeyoğlu, Ö., Turgut, H., Yeşil, P. & Yılmaz, H. (2009). Tarihi Bir Kentin Değişimi: Erzurum Kenti. *İTÜ Dergisi/A*, 8(1), 41-53.
- Aydın, B. (2012). XVI. Yüzyıl Osmanlı Seyahatnâmeleri Hakkında Bir Değerlendirme. *Osmanlı Araştırmaları*, (40), 435-451.
- Balta, F. (2006). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Siyasal Kültür Unsurları. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Baysun, M. C. (1947). Evliya Çelebi. *İslam Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, C. IV, ss. 400-412.
- Çelebi, E. (2014). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit 2. Kitap C. 2. Yapı Kredi Yayınları.
- Develi, H. (2022). Evliya Çelebi'nin İzinde. *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu*, İstanbul.
- Doğan, A. S. (2012). Erzurum'da Oyun Folkloru. *Sanat Dergisi*, 0 (20), 25-40.
- Ekici, M. (2012). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Sözlü ve Yazılı Metin İlişkisi. *Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları*, 27-37, İstanbul: Unesco Türkiye Millî Komisyonu Yayınları.
- Ertaş, M. Y. (2011). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Yollar: Kaldırımlar, Köprüler Ve Kervansaraylar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (10), 43-53.
- Ertaş, M. Y., & Eğinim, K. (2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (10), 83-108.
- Gündoğdu, H., Bayhan, A. A. & Arslan, M. (2010). Sanat Tarihi Açısından Erzurum, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınları, Erzurum.
- Kahraman, S. A. (2009). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Yazılış Macerası. Çağının Sıra dışı Yazarı Evliyâ Çelebi, Hazırlayan N. Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kütükoğlu, M. S. (2011). Tarih Araştırmalarında Usûl, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Nağacı, N. N. (2010). İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (16), 523-562.
- Pamuk, B. (2013). Evliya Çelebi'nin Asrında Erzurum. *Evliya Çelebinin Şehirleri*”, Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, 73-79.
- Pamuk, B. (2005). Erzurum Şehir Tarihinin Kaynakları ve Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(6), 633-688.
- Şirin, İ. (2013). Seyahatnâmelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatnâme Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu. *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, ss. 9-19, Türk Yurdu Yayınları, Ankara.
- Yazıcı, H. (2009). Seyahatnâme. TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyahatname#1> Alındı: 31 Mayıs 2023.
- Yılmaz, Ö. (2013). Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28(2), 587-614.
- Zorba, H. A. (2014). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Spor. *International Journal of Sport Culture and Science*, 2 (1), 721-732.